

УДК 371.4: 8j'44

Марія ПЕНТИЛЮК, доктор педагогічних наук, професор кафедри мовознавства Херсонського державного університету

Ірина ГАЙДАЄНКО, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовознавства Херсонського державного університету

ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

У статті розкрито роль української мови і літератури як провідних навчальних предметів у вихованні мовної особистості учнів основної школи, їх духовному, морально-етичному й культуромовному становленні й розвитку.

На основі аналізу шкільних програм визначено, що пріоритетною ідеєю курсів української мови та літератури в основній школі є інтенсивний мовленнєвий та інтелектуальний розвиток учнів і виховання мовної особистості, яке здійснюється як на уроках, так і в позакласній роботі. Доведено, що саме через художнє слово здійснюється естетичний вплив на почуттєву сферу школяра. Воно допомагає учням усвідомити свою національну належність, відчутти себе причетним до національної спільноти — українського народу.

Ключові слова: мовна особистість, аксіологічний і синергетичний підходи, компетенція і компетентність, гуманітарні дисципліни.

Духовним стрижнем української освіти завжди була культурно-історична традиція народу, утвердження якої на сучасному етапі визначається як головний вектор духовного розвитку нації. У цьому напрямі й реалізується мовно-літературна освіта. Життя народу, його мова, культура, мистецтво співіснують і розвиваються в тісній взаємодії як запорука інтелектуального й духовного розвитку суспільства загалом і кожного громадянина зокрема.

Система особистісно орієнтованого виховання в Україні розгортається через мовне наповнення ідей Г. Сковороди, М. Драгоманова, С. Русової, Г. Ващенко, В. Сухомлинського. Поряд з інтелектуальним особливого значення набувають морально-етичне, культуромовне виховання особистості, становлення молодого людини.

Українські культурні цінності за змістом збігаються із загальнолюдськими, які засвоює людина і це в дитячому віці, і мають стати її життєвим кредо.

Нинішні ціннісні пріоритети в освіті, у вихованні молодого покоління мають глибоко гуманістичну основу і виявляються в якостях людяності, властивих кожній особистості. «Людяність, на думку І. Беха, мусить виступити реалізацією гуманізму, духовності у її світському розумінні, з одного боку, а з другого — передумовою для формування гуманістичного світогляду» [2, с. 21]. Учений доводить, що джерелом цього світогляду як виявлення найкращих якостей людини (совість, прагнення допомогти іншим тощо) є людяність, а центром — людина — носій духовних і морально-етичних цінностей.

У пропонованій статті ставимо за мету обґрунтувати роль гуманітарних предметів, зокрема української мови і літератури, у вихованні учнів основної школи, становленні й розвитку їх як мовних особистостей на основі реалізації шкільних програм учителями-словесниками.

Аксіологічний (або ціннісний) підхід до виховання мовної особистості тісно пов'язаний із пізнанням нею тих духовних і моральних цінностей, що становлять сутність людського ества. У цьому сенсі зміст життєдіяльності людини ґрунтується на її активності не тільки в осмисленні, але й створенні матеріальних і духовних цінностей. Останні безпосередньо стосуються нашого дослідження, оскільки мовна особистість пізнає духовні цінності, значущі для себе й суспільства, насамперед у процесі засвоєння рідної мови й літератури.

Ідеї гуманізму у вихованні особистості тісно пов'язані з гуманітарною шкільною

освітою, зокрема із засвоєнням рідної мови й вивченням літератури.

Якщо гуманізація виходить із визнання кожної особистості вищою соціальною цінністю і передбачає посилену увагу педагога до формування в учнів нахилів і здібностей, що виявляють їхню гуманність, то гуманітаризація навчання зорієнтована на «краще виявлення здібностей у дітей, їх цілеспрямований розвиток, спрямування енергії в русло свідомої культурної особистості і всіх людей» [10, с. 233]. Справді, гуманітаризація освіти є одним з найважливіших завдань у виховній системі сучасної школи й впливає з розуміння суті гуманізму — системи поглядів, що визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей.

Саме гуманітарний цикл шкільних предметів, до яких належать українська мова і література, покликаний формувати в учнів новий тип мислення — гуманітарний. На думку В. Дороз, «таке мислення є нескінченим пізнанням світу, включенням особистості у процес мислення й одвічний діалог, полілог образів, культур, логік, свідомостей ... Гуманітарне мислення — необхідна гарантія ... розвитку особистості, яка вміє розуміти та приймати різні погляди, логіки, типи свідомості» [7, с. 39].

Гуманітарне мислення сприяє опануванню докільням як аксіологічною цінністю, що реалізується в мові, стає словом, залучає людину до словесно-сміслових діяльностей. Ми цілком солідарні з В. Дороз, що гуманітарні знання й гуманітарне мислення визначають нове розуміння гуманізму та завдання освіти й виховання особистості [Там само, с. 40].

Цілком сучасними є ідеї педагогічної аксіології, зокрема ідея всебічно і гармонійно розвинутої особистості. Ця ідея визначає ціннісні орієнтації культури, духовного розвитку учнів і допомагає їм на основі засвоєння рідної мови, літератури та інших предметів орієнтуватися в історії, суспільстві, повсякденній діяльності. Ціннісні орієнтації особистості є однією з головних її характеристик, а їх розвиток — основним завданням гуманістичної педагогіки і формуванням гуманістичного світогляду.

Ще одним із завдань особистісно орієнтованого виховання учнів є розвиток цілісного мислення, яке забезпечує пізнання світу як світу цілісного. За програмою ЮНЕСКО, «пізнання світу як світу цілісного стає одночасно інтелектуальною і життєвою потребою... Ця універсальна проблема постає перед освітніми системами в майбутньому, адже нині роз'єднані, розподілені по дисциплінарних галузях знання глибоко й сильно неадекватні для осягнення реальностей і проблем, які стають усе більше глобальними, трансформаційними, багатомірними, полідисциплінарними й планетарними» [9, с. 15]. Розв'язанню цієї проблеми сприяє синергетика, а точніше синергетична педагогіка, — наука про закони самоорганізації складних систем навчання й виховання. На думку академіка В.Кременя, «сам навчальний процес, його процедура, спосіб взаємодії вчителя й учня з погляду синергетики постає не як механічна передача знань від однієї до іншої людини, а як створення умов, за яких стають можливими народження знань самим учнем, його активна й продуктивна творчість. Така ситуація — це ситуація відкритого діалогу, прямого й зворотнього, зв'язку, солідарної взаємодопомоги. Завдяки сумісній активності в такому контексті вчитель і учень починають функціонувати в одному темпі» [Там само, с. 9].

У результаті синергетично осмисленого процесу навчання й виховання формується особистість, здатна сприймати наукову й життєву інформацію цілісно, оцінюючи її не фрагментарно, а з позицій розуміння, як, де і для чого її можна використати, як вона вплине на загальну життєдіяльність суспільства і кожної людини. Таким чином, Я-концепція учня розглядається з позицій перспективи розвитку суспільства і місця особистості в ньому. Такий підхід до навчання і виховання учнів є підготовкою до соціально-економічного й культурного життя, що становить складну синергетичну систему.

У вихованні учнів основної школи синергетична педагогіка виявляється в двох іпостасях. По-перше, вона забезпечує цілісне сприйняття мови і літератури як засобів інтелектуального, духовного й морально-етичного виховання особистості, здатної до діалогової комунікації за будь-яких життєвих обставин. Учень як мовна особистість усвідомлює роль науки, культури, мистецтва, літератури як засобу саморозвитку, самовдосконалення, що реалізується завдяки мовним знанням і мовленнєвим здібностям. По-друге, для вчителя-словесника розкриваються нові грані методики навчання мови і викладання літератури не тільки як комплексного предмета словесності, а як засобів активного впливу на учнів з метою виховання цілісної, творчої, синергійної особистості, здатної долати суперечності й виклики сучасності.

Як бачимо, з'ясувати роль української мови і літератури у вихованні мовної особистості можна, враховуючи процеси гуманізації і гуманітаризації, що охопили сучасну освіту. На цьому фоні важливу роль відіграють аксіологічний і синергетичний підходи.

Колений з означених шкільних предметів відіграє свою роль у вихованні учнів, але об'єднує їх те, що мовно-літературна освіта на сучасному етапі, як і в попередні часи, є

основою інтелектуального, духовного й морально-етичного виховання особистості — людини з широким спектром життєво необхідних компетентностей.

У цьому ключі з'ясуємо, яких компетентностей набувають учні 5—9 класів у процесі засвоєння української мови і літератури. Стандартизована мовно-літературна освіта визначає низку цілей для тих, хто навчається, і тих, хто навчає української мови як рідної і державної та української літератури.

Проблема компетентісного підходу до виховання мовної особистості цікавить багатьох сучасних учених (Ф. Бацевич, А. Богуш, Г. Богін, О. Божович, О. Горошкіна, О. Дрогайцев, Д. Ізаренкрв, С. Караман, А. Матюшкін, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко та ін.).

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти зазначено, що «компетентісний підхід сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей. До ключових компетентностей належить уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами — інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадянська, загальнокультурна, до предметних (галузевих) — комунікативна, літературна, мистецька, міжпредметна, естетична та ін.» [6, с. 6]. Компетентісний підхід до навчання і виховання школярів термінологічно пов'язаний із поняттями «компетенція» і «компетентність».

Звернемося до літературних джерел, що тлумачать ці поняття.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» компетенція визначається як «добра обізнаність із чим-небудь», а компетентність — «властивість із значенням компетентний». Останнє трактується так: «який має достатні знання в якій-небудь галузі; який із чим-небудь добре обізнаний» [4, с. 443]. У лінгводидактичному словнику поняття «компетенція» подаємо як «суспільно визнаний рівень знань, умінь і навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини [15, с. 112], а «компетентність» як «інтегрована здатність особистості, набута в процесі навчання; необхідний комплекс знань, умінь і навичок та досвіду, що дозволяють ефективно здійснювати діяльність або певну функцію» [Там само, с. 111].

У працях сучасних педагогів та лінгводидактів трапляються розмежування понять «компетенція» та «компетентність». Так, А. Богуш, зокрема, уважає, що «компетентність — це комплексна характеристика особистості, яка вбирає в себе результати попереднього психічного розвитку» [3, с. 56]. Якщо розглядати ці поняття в контексті Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти, то «компетенції є сумою знань, умінь та характерних рис, що дає змогу особистості виконувати певні дії» [8, с. 9], які забезпечують міжособистісне спілкування.

Компетентність, за твердженням А. Фасолі, «є складним інтегративним системним утворенням». З одного боку, «по горизонталі» — це сукупність компетентностей (їх ще називають субкомпетентностями...), з другого, «по вертикалі» — компетентність складається із компетенцій, які теж мають свою структуру (наприклад, літературознавча компетенція) [16, с. 3]. Слушною є думка Н. Голуб про те, що різниця між означеними термінами полягає в тому, що «компетентність передбачає наявність мінімального досвіду застосування компетенції» [5, с. 2]. Додамо, що компетентність — конкретно реалізована мовною особистістю компетенція. На думку Л. Мамчур, «компетенція — це загальна соціальна норма, взірць; сформульовані й визначені правила; сукупність знань, умінь і навичок, якими учні повинні оволодіти відповідно до чинної програми, освітніх цілей і завдань. Компетентність — результат навчальної діяльності вчителя — ознака особистості; те, що учень знає і вміє; чим він оволодів у процесі учіння; його власний набутий рівень знань, умінь і навичок, індивідуальний досвід реалізації набутих компетенцій» [11, с. 32]. Іншими словами те, що учень спромігся засвоїти, накопичити і як уміє застосовувати увести в практичну мовленнєву діяльність, становить його компетентність. У нашому розумінні — це система знань з мови і літератури, що позитивно впливають на становлення мовної особистості, яка володіє нормами спілкування, завдяки чому легко входить у соціум, стає повноцінним його членом, одночасно розвиваючись як духовно багата, морально стійка і вихована особистість.

Мова і література як шкільні предмети вимагають уваги вчителя-словесника до формування мовної та літературної компетентностей.

Для виховання мовної особистості учнів важливими є мовна, мовленнєва, культуромовна, комунікативна компетентності, яких вони набувають у процесі навчання рідної та інших мов.

Означені компетентності репрезентують належний рівень знань мови, мовленнєвого розвитку, комунікативної здатності і здібностей особистості, володіння культурою мовлення в процесі спілкування. Кожною з цих компетентностей має оволодіти підліток, який ґрунтовно вивчає українську мову і літературу в 5—9 класах, бере активну участь у шкільних і позашкільних предметних заходах (вечори, ранки, конкурси, гуртки, олімпіади).

Більшість учених (Ф. Бацевич, Т. Вольфовська, О. Горошкіна, О. Караман, О. Савченко, Н. Хомський та ін.) акцентують увагу на мовній компетенції, що виявляється

у знаннях учасників спілкування мови — мовних одиниць, законів, правил, за якими формуються правильні мовні конструкції й повідомлення. Йдеться про знання мовної системи на всіх рівнях — фонологічному, лексичному, граматичному. Мовна компетентність передбачає досконале володіння засобами мови, забезпечує семантичну і стилістичну вправність мовців.

Успішне спілкування залежить від мовленнєвої компетентності особистості. Мовленнєва компетентність — це багатоступенева здатність людини як до продукування мовлення, так і до його осмислення і сприйняття, що ґрунтується на володінні усіма видами мовленнєвої діяльності.

Якщо вдатися до праць лінгвістів, психолінгвістів, методистів (Ф. Бацевич, А. Богуш, О. Горошкіна,

І. Дроздова, С. Караман, Л. Мацько, В. Скалкін, А. Шумарова, А. Фасоля та ін.), які аналізують ці поняття з позицій особистісно орієнтованого і компетентнісного підходів до навчально-виховного процесу, то можна зробити «певне узагальнення: мовна компетентність — володіння засобами мови, тобто одиницями і категоріями всіх її рівнів, стилістичними ресурсами й правилами їх використання; мовленнєва компетентність включає вміння оперувати одиницями мови, добирати їх відповідно до ситуації спілкування й користуватися ними в різних видах мовленнєвої діяльності. Культуромовна компетентність — знання норм української літературної мови, уміння швидко, автоматично, доцільно вживати мовні засоби в процесі спілкування в усній чи писемній формі. Учень як мовна особистість, окрім знання мови і мовлення, повинен уміти використовувати їх у конкретному контексті й ситуації спілкування, тобто володіти комунікативною компетентністю.

За визначенням Л. Мацько, комунікативна компетентність — це «знання про національно-ментальну і ритуальну та конвенційну специфіку, соціальну зумовленість мовного спілкування, ситуативно-тематичні вимоги та стилістичні нюанси, комунікативні стратегії й тактики мовленнєвої поведінки, процедурну обізнаність, інтенцію (намір, задум). Відповідно до них і комунікативна мета, акт, комунікативний прийом (крок), комунікативний зміст, комунікативний потенціал, компонент і як результат — комунікативний ефект» [12, с. 25]. Отже, комунікативна компетентність особистості — складний феномен, що включає низку мовленнєвознавчих понять, що характеризують спілкування як процес міжособистісної взаємодії. Мовна особистість, щоб оволодіти комунікативною компетентністю і стати повноцінним комунікантом, на думку Н. Ануфрієвої, повинна набути таких здібностей:

- прогнозувати ситуацію, у якій відбуватиметься спілкування, передбачати певні події;
- програмувати процес спілкування, ураховуючи своєрідність комунікативної ситуації;
- «вживатися» в атмосферу комунікативної ситуації, правильно оцінювати позитивні і негативні аспекти спілкування;
- керувати процесами спілкування в комунікативній ситуації (організація уваги партнерів спілкування, стимулювання їхньої комунікативної активності, керування процесом спілкування) [1, с. 39].

Для формування комунікативної компетентності означені здібності в комплексі з мовними, мовленнєвими знаннями і вміннями є вагомим чинником виховання мовної особистості. Отже, комунікативна компетентність особистості — це здатність адекватно використовувати мову в різноманітних соціально детермінованих ситуаціях спілкування, розуміти стосунки між співрозмовниками, будувати мовленнєве спілкування з урахуванням соціальних норм поведінки та системи культурних цінностей українського народу і виражальних засобів мови.

У цьому процесі важливу роль виконує літературознавча (літературна) компетентність учнів основної школи, якої вони набувають у процесі вивчення літератури на уроках і в позакласній роботі. На нашу думку, літературознавча компетентність мовної особистості підлітка — набута в процесі навчання і виховання здатність учня сприймати, аналізувати художні твори, черпати з них той життєвий досвід, переконання, які ляжуть в основу їхнього світогляду, життєвого кредо.

Літературознавча компетентність активно впливає на духовний, морально-етичний розвиток особистості і виявляє ті її якості, що засвідчують високий рівень інтелекту й духовності підлітка. До складу літературознавчої компетентності входить читацька, яка формується інформаційно-комунікаційними засобами (уміння читати взагалі, читати і сприймати інформацію з різних джерел) на міжпредметному рівні та засобами літературних творів. Проблемаю читацької (літературної) компетентності переймаються Я. Андреева, О. Ісаєва, О. Куцевол, А. Ситченко, А. Фасоля та ін. Стандарт початкової загальної освіти виділяє її як основну, а в Стандарті базової і повної середньої освіти йдеться лише про предметну літературну компетентність. Літературна компетентність — здатність читати, сприймати й аналізувати художні твори, на основі чого розвивається

духовно багата, культурно розвинена особистість із високим рівнем комунікативної компетентності. Як бачимо, мовна особистість, культурно вихована, комунікативно розвинена, формується на основі комплексу компетентностей, пов'язаних із вивченням української мови і літератури.

Комунікативна компетентність загалом становить комунікативний потенціал учнів основної школи, якого вони набувають на уроках мови, літератури та інших предметів і який слугує їм упродовж усього життя. Вона забезпечує самостійність їхньої мовленнєвої діяльності в міжособистісних стосунках з іншими людьми, відображає рівень розвитку суспільства і є одним із чинників виховання толерантності, ввічливості, взаєморозуміння, взаємоповаги тощо.

Сформованість означених компетентностей є основою мовленнєвої діяльності людини. А, як стверджує А. Фасоля, «формування готовності й здатності діяти є одним з основних завдань особистісно орієнтованого навчання, стратегічна мета якого — особистісний розвиток учня... У компетентісно й особистісно зорієнтованих парадигмах вектор діяльності спрямовується не на зовнішній світ (математичні, фізичні, хімічні, біологічні об'єкти, художній твір), а на пізнання самого себе, процесу взаємодії зі світом і смислу власної діяльності» [16, с. 4]. Завдання вчителя полягає в тому, щоб учень відчув себе суб'єктом цього процесу, головною дійовою особою в ньому. У такій ситуації предметні знання з української мови і літератури, набуті вміння й навички є засобом само пізнання, саморозвитку й самовиховання.

Щоб з'ясувати роль української мови і літератури у вихованні комунікативно компетентної особистості, необхідно визначити зміст мовно-літературно освіти, її місце в навчально-виховному процесі. Цей зміст становить систему загальних інтелектуальних практичних умінь і навичок, досвід творчої мовленнєвої діяльності та досвід емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності, доцільне користування надбаннями й цінностями суспільства. Завдання педагога полягає в реалізації змісту й виховання таких якостей особистості, що відповідали б сучасним вимогам освітньої парадигми.

Педагогічні вартості української мови і літератури, їх роль у вихованні мовної особистості учнів основної школи ще належно не висвітлені в наукових дослідженнях, хоча засади їх відбиті у шкільних програмах [14]. У них досить чітко визначено мету і завдання кожного предмета як навчальної дисципліни. Так, у програмі з української мови, зокрема, констатується: «Основна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови... Зазначена мета передбачає здійснення навчальної, розвивальної і виховної функції освітнього змісту навчального предмета» [14, с. 3]. Відповідно до поставленої мети головними завданнями навчання української мови є виховання стійкої мотивації та свідомого прагнення вивчати рідну мову, вироблення відповідних компетентностей володіння й користування нею і, що особливо важливе для нашого дослідження, «формування духовного світу учнів, цілісного світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів» [14, с. 4]. Пріоритетною ідеєю курсу української мови в основній школі є інтенсивний мовленнєвий та інтелектуальний розвиток учнів і виховання мовної особистості, що здійснюється як на уроках, так в позакласній роботі. Оскільки програма складається з чотирьох змістових ліній (мовленнєвої, мовної, соціокультурної та діяльнісної (стратегічної)), кожна з них забезпечує відповідну компетентність і містить значний виховний потенціал.

Основними змістовими лініями в програмі з української мови в 5—9 класах є мовна і мовленнєва, що визначають безпосередній предмет навчання, його структуру. Вимоги до засвоєння змісту їх є спеціальними. Мовна змістова лінія містить відомості про мовну систему та призначена формувати відповідні мовні вміння «як засіб пізнання, спілкування, самовираження людини» [14, с. 6]. Вивчення лексикології в 5—6 класах та словникова робота на уроках мови і літератури в 5—9 класах позитивно впливає на формування мовної картини світу в свідомості підлітків. Засвоєння фонетики, лексикології, граматики, стилістики забезпечує культуромовний та комунікативний аспекти виховання мовної особистості, формування її як комуніканта, активного члена соціуму.

Мовленнєва змістова лінія в програмі представлена системою мовленнєвознавчих понять та різних видів усних і письмових висловлювань, передбачає поступове, з класу в клас, ускладнення й поглиблення знань про мовлення, «цілеспрямоване формування і вдосконалення умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності — аудіюванні, читанні, говорінні і письмі (мовленнєва компетентність)» [14, с. 5], і визначає зміст роботи з розвитку в учнів як мовленнєвих, так і комунікативних умінь та навичок.

Ця лінія, з урахуванням особистісно орієнтованого і компетентісного підходів до навчання і виховання, забезпечує не тільки перебіг розвитку учнів, а й його результат, оскільки забезпечує особистісну значущість знань, умінь і навичок для кожного школяра, формування в нього потреби в удосконаленні власної мовленнєво-комунікативної здатності впродовж навчання в 5—9, а потім у старших класах і далі в житті.

Констатуємо, що мовленнєва змістова лінія передбачає цілеспрямоване формування і вдосконалення вмінь і навичок у всіх видах мовленнєвої діяльності, а отже, розвиток мовленнєвої компетентності, а мовна, відповідно, передбачає засвоєння системи знань про мову, без якої неможливе виховання мовної особистості. На основі цих знань учень набуває відповідних умінь пізнавати, спілкуватися, самовиражатися (мовна компетентність).

Ці дві змістові лінії активно впливають на виховання культуромовної особистості і становлять основу мовної освіти в основній школі, оскільки формують базові знання з мови і мовленнєвий розвиток особистості. Завдяки їм учень набуває мовленнєвої здатності, готовності реалізуватися як мовна особистість.

У програмі з української мови чітко виділено мовну, мовленнєву і комунікативну компетентності, сформованість яких забезпечить відповідні комунікативно орієнтовані знання, уміння і навички учнів. Зміст роботи з розвитку мовної і мовленнєвої компетентностей побудовано на основі мовної і мовленнєвої змістових ліній чинних програми. Культуромовна компетентність учнів основної школи забезпечується змістом означених змістових ліній і спеціально виділеною в кожному розділі програми рубрикою «Культура мовлення».

Соціокультурна компетентність передбачає усвідомлення зв'язку національної і загальнолюдської культури, національної належності кожної особистості до етнічного МІ в контексті світової культури. Для сучасної молоді людини в цьому сенсі важливим є кроскультурне навчання в полікультурному середовищі [7].

Соціокультурна змістова лінія навчання забезпечує сформованість в учнів соціокультурної компетентності, розуміння національно-культурної специфіки мовленнєвої поведінки (етикету) українців, звичаїв, традицій, правил, соціальних умов, ритуалів, соціальних стереотипів нашого народу, зафіксованих у мові. У програмі з української мови запропоновано перелік культурологічних тем, що не тільки ознайомлюють учнів з історією України, життям народу, з етнічними особливостями рідної мови, а й долучають їх до культурних надбань інших народів, сприяють активному вихованню підлітків як мовних особистостей із низкою духовних, морально-етичних якостей і рис.

Серед культурологічних тем особливої ваги набувають ті, що вчать пізнавати світ, його духовні й моральні цінності, усвідомлювати роль рідної мови в розвитку й самовдосконаленні кожного учня та значущість її як державної. Соціокультурна змістова лінія сприяє входженню особистості в соціум, пізнанню мовної картини світу, засвоєнню соціокультурних відомостей (соціокультурна компетентність).

Роль діяльнісної (стратегічної) змістової лінії виявляється в удосконаленні загальнопізнавальних, творчих та інших умінь, ціннісних орієнтацій, в опануванні стратегій, що визначають оптимальність і успішність мовленнєвої діяльності, спрямованої на розв'язання навчальних завдань і життєвих проблем.

Стратегічні вміння зближуються із загальнопізнавальними, оскільки передбачають реалізацію когнітивних процесів планування, виконання, контролю й корекції в різних видах мовленнєвої діяльності й реалізуються під час засвоєння не тільки української мови, а й інших предметів і забезпечують таким чином міждисциплінарне, неперервне виховання мовної особистості.

Програмою визначено види загальнопізнавальних, творчих, естетико-етичних умінь, якими повинні оволодіти учні в процесі власної пізнавальної діяльності. Ця лінія є засобом опанування стратегій і тактик комунікативних дій і комунікативної поведінки учнів, дотримання загальнолюдських моральних норм як необхідної передумови виховання мовної особистості.

Як бачимо, українська мова як шкільний предмет має великі можливості для виховання учнів основної школи як мовної (мовленнєвої) особистості.

Чималий виховний потенціал містить українська література. Як невід'ємний складник духовного життя суспільства українська література впродовж століть акумулює, збагачує колективний і педагогічний досвід народу, велич моральних засад, чеснот і цінностей нації. На думку Н.Волошиної, «неоціненне значення у вихованні національної самосвідомості наших учнів має художня література. Вона є невичерпним джерелом народної мудрості, культури почуттів, естетичних смаків, а також перлин родинного виховання» [13, с. 9]. Саме через художнє слово здійснюється естетичний вплив на почуттєву сферу школяра. Воно допомагає учням усвідомити свою національну належність, відчути себе причетним до національної спільноти — українського народу. Проймаючись національною ідеєю через художнє слово, учні мають можливість споріднитися з духовною культурою свого народу, відчути свій зв'язок з його історичною долею і сьогоденням, водночас виховуючи в собі повагу до інших народів та їхніх культур.

Чітку виховну спрямованість літератури засвідчує те, що чимало художніх творів орієнтовані на дитячу й юнацьку аудиторію. У них знайшла відображення постійна турбота старшого покоління про долю своїх дітей, прагнення в художніх образах донести

до них духовні цінності, спроби народної етики й естетики.

Важливу роль у вихованні мовної особистості відіграє український фольклор. Як невід’ємний складник духовного життя суспільства, український фольклор протягом багатьох віків акумулює, збагачує і передає з покоління в покоління колективний педагогічний досвід народу, велич моральних засад, чеснот і цінностей людини. Значущість усної народної творчості як важливого складника духовної культури суспільства переконує в необхідності введення її в навчально-виховний процес сучасної школи для формування високоінтелектуальної, культурної, морально стійкої, толерантної, патріотично налаштованої особистості — випускника середньо освітнього навчального закладу.

Роль фольклору у вихованні підлітків відзначали корифеї української педагогіки (Г.Сковорода, О. Духнович, К. Ушинський, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, М. Стельмахович та ін.).

Сучасна школа повинна орієнтуватися на те, щоб усна народна творчість активно впливала на розширення пізнавальних інтересів учнів, збагачення їхнього уявлення про світ, історію, звичаї, традиції народу, забезпечувала розуміння й засвоєння добра і зла, формувала їхню ціннісну свідомість, облагороджувала прагнення і почуття.

Чітку виховну спрямованість фольклору засвідчує той факт, що багато фольклорних творів орієнтовані на дитячу аудиторію, що знайшло своє втілення в шкільних програмах з української літератури, зокрема для 5—9 класів.

Учні основної школи поступово розширюють знання про твори фольклору, здобуті в початкових класах, і збагачують новими відомостями про усну народну творчість.

На цьому етапі шкільної освіти учні не тільки оволодівають системою знань про твори фольклору — казки, прислів’я і приказки, народні пісні, легенди, перекази, думи, ознайомлюються зі змістом перлин української народної творчості, але й зазнають позитивного виховного впливу, що безумовно забезпечує становлення їхньої свідомості, громадянськості; патріотизму.

Формування національної свідомості засобами українського фольклору забезпечує вироблення в особистості духовної суті, ідеалів і ціннісних орієнтацій народу, що є основою виховання учнів основної школи.

Цьому підпорядковано шкільний курс української літератури, що вивчається в основній школі. На це орієнтує й шкільна програма, у якій чітко визначено виховні можливості предмета й найголовніші завдання, серед них такі:

- формування стійкого інтересу до української літератури як вагомого духовного спадку народу, повноцінного оригінального мистецтва;
- виховання майбутнього читача й шанувальника української літератури;
- формування гуманістичного світогляду, принципів патріотизму й толерантності, розвиток духовного світу, утвердження загальнолюдських морально-етичних орієнтирів і цінностей;
- сприяння національному самоусвідомленню й стійкому відчуттю приналежності до культурної світової спільноти;
- вивчення української літератури в національному і світовому культурологічних контекстах.
- прилучення до художньої літератури, а через неї до фундаментальних цінностей культури;
- сприяння всебічному розвитку, духовному збагаченню, активному становленню й самореалізації особистості в сучасному світі;
- виховання національно свідомого громадянина України;
- формування й утвердження гуманістичного світогляду особистості, національних і загальнолюдських цінностей [14, с. 100—101].

Програмою передбачено розвиток творчих і комунікативних здібностей учнів, їхнього самостійного і критичного мислення, формування гуманістичного світогляду, розвиток духовного світу, утвердження загальнолюдських морально-етичних орієнтирів. Структура програми для 5—9 класів передбачає в кожному класі ознайомлення з різними жанрами фольклорних творів і кращими зразками художньої літератури. Причому матеріал у кожному класі скомпоновано тематично («Світ фантазії мудрості», «Загадково прекрасна і славна давнина України», «Із пісенних скарбів», «Світ української поезії» та ін.), що забезпечує відповідно до вікових особливостей виховний вплив на підлітків і формування духовно-моральних якостей особистості.

Як зазначено в програмі, «результати навчання передбачають формування такого покоління молоді, яке буде здатним робити особистісний духовно-світоглядний вибір; матиме необхідні знання, навички й компетентності для інтеграції в ринкове суспільство на різних рівнях; для повноцінного утвердження себе в глобалізаційному світі; буде здатним до навчання упродовж усього життя» [14, с.101]. Цей процес продовжується і в різних формах позакласної та позашкільної роботи.

Художні твори, що вивчаються в основній школі, визначають національний

простір української культури загалом, закладають у свідомості молодої людини певні культурологічно-ціннісні орієнтири. Українська література як шкільний предмет виконує кілька рівноцінних функцій, серед яких виділяються: естетична, пізнавальна й виховна, а це означає, що в процесі вивчення учні її розвивають свій інтелект, художньо-естетичні смаки й уподобання, а головне, виховуються як повноцінні особистості.

У процесі вивчення літературних творів, розвитку духовних, морально-етичних якостей особистості активно продовжується її мовленнєвий розвиток. Ознайомлення дитини з кращими зразками фольклорних і авторських творів впливає на подальше становлення культуромовної особистості, долучення до багатств рідної мови.

Як підсумок констатуємо, що вивчення української мови та літератури в основній школі забезпечує формування мовної особистості, підвищення її загального рівня культури, вихованості, розвиток творчого мислення, інтелектуального потенціалу й вироблення здорового, повноцінного світогляду. Цей процес ґрунтується на засадах гуманізації і гуманітаризації, передбачає аксіологічний і синергетичний підходи і вимагає формування різнобічних компетентностей, як загальнонавчальних, так і предметних.

А загалом українська мова і література як навчальні предмети містять широкі можливості для формування мовної особистості учнів.

Оновлення й модернізація змісту гуманітарних предметів у сучасній школі потребує пильної уваги вчених і вчителів, наукові пошуки і досвід яких сприятиме й надалі вихованню патріотично налаштованих, високоморальних, духовно багатих і культурних громадян України.

This article deals with the role of Ukrainian language and literature as leading subjects in the education of linguistic identity of secondary school pupils, their spiritual, moral, ethical and linguol-cultural formation and development.

The analysis of school curriculum states that the idea of Ukrainian language course in the secondary school is an intensive speech and intellectual development of students and upbringing of linguistic identity in the classroom as well as in extracurricular activities. It is shown that because of declamation there is aesthetic impact on the sensual area of the student. It helps students realize their nationality, feel involved in the national community — Ukrainian nation.

Key words: language identity, axiological and synergistic approaches, competence, humanities.

Література

1. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: Навч.-методичний посібник / Н.А. Ануфрієва, Т.М. Зелінська, Н.О. Єрмакова. — К: Каравела, 2009. — 216 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — К. : Либідь, 2003. 344 с.
3. Богуш А.М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: Монографія / А. М. Богуш, О. С. Трифонова, О. І. Кисільова та ін. — Одеса : ПІЦ АПН України, 2008. — 272 с.
4. Великий сучасний словник сучасної української мови / Уклад, і гол. ред. Бусол В.Т. — К: Ірпінь ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
5. Голуб Н.Б. Риторична компетентність учнів старших класів як показник сучасної мовної освіти / Ніна Голуб // Українська мова і література в школі. — 2010. — №8. — С. 2—7.
6. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Інформаційний збірник та коментарі Монмолодьспорту України. — 2012. — № 4—о. — С. 3—32.
7. Дороз В.Ф. Кроскультурне навчання учнів-білінгвів української мови / В. Ф. Дороз. — К. : ЦУЛ, 2011. — 456с.
8. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук.ред.укр.вид.проф. С.Ю. Ніколаєва. — К: Ленвіт, 2003. — 273с.
9. Кремень В.Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення / Педагогіка і психологія. — 2012. — № 2. — С. 5—11.
10. Максимюк С. П. Педагогіка: Навч. посібник / С. П. Максимюк. — К. : Кондор, 2005. — 667с.
11. Мамчур Л.І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної

компетентності учнів основної школи: Монографія / Лідія Мамчур. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. — 449с.

12. Мацько Л.І. Культура української фахової мови: Навч. посібник / Л.І. Мацько, Л.В. Кравець. — К. : Академія, 2007. — 360 с.
13. Ми Є. Були. І Будем Ми! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури. / навч.-метод, посіб. і Н.Й. Волошина, Т.О. Яценко, Н.М. Логвіненко, І.В. Одинець, С. О. Жила та ін. / за ред. Н.Й. Волошиної. — К. : Ленвіт, 2003. — 215 с.
14. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова; Українська література. 5—9 класи. — К: ВД «Освіта», 2013. — 160 с.
15. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посібник / Кол. авторів за ред. М.І. Пентиліук. — К.: Ленвіт, 2015. — 320 с.
16. Фасоля А.М. Компетентнісно зорієнтоване навчання на уроках літератури — проблеми становлення // Дивослово. 2012. — № 9. — С. 2—6.

Literatura

1. Anufriyeva N.M. Sotsial'na psikhologiya: Navch.-metodychnyy posibnyk / N.A. Anufriyeva, T.M. Zelins'ka, N.O. Yermakova. — K.: Karavela, 2009. — 216 s.
2. Bekh I.D. Vykhovannya osobystosti: U 2 kn. Kn.2. Osobystisno oriyentovanyy pidkhid: naukovo-praktychni zasady. — K.: Lybid', 2003. — 344 s.
3. Bohush A.M. Formuvannya movnoyi osobystosti na riznykh vikovykh etapakh: Monohrafiya / A. M. Bohush, O. S. Tryfonova, O. I. Kysil'ova ta in. — Odesa : PNTs APN Ukrayiny, 2008. — 272 s.
4. Velykyy suchasnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy / Uklad. i hoi. red. Busol V.T. — K.: Irpin' VTF «Perun», 2002. — 1440 s.
5. Holub N.B. Rytorychna kompetentnist' uchniv starshykh klasiv yak pokaznyk suchasnoyi movnoyi osvity / Nina Holub // Ukrayins'ka mova i literatura v shkoli. — 2010. — № 8. — S. 2—7.
6. Derzhavnyy standart bazovoyi i povnoyi zahal'noyi seredn'oyi osvity // Informatsiynyy zbirnyk ta komentari Monmolod'sportu Ukrayiny. — 2012. — № 4—5. — S. 3—32.
7. Doroz V.F. Kroskul'turne navchannya uchniv-bilinhviv ukrayins'koyi movy / V. F. Doroz. — K.: TsUL, 2011. — 456s.
8. Zahal'noyevropeys'ki rekomendatsiyi z movnoyi osvity: vyvchennya, vykladannya, otsynuyvannya / nauk.red.ukr.vyd.prof. S.Yu. Nikolayeva. — K.: Lenvit, 2003. — 273s.
9. Kremen' V.H. Osvita i suspil'stvo v paradyhmi synerhetychnoho myslennya / Pedagogika i psikhologiya. — 2012. — № 2. — S. 5—11.
10. Maksymyuk S. P. Pedagogika: Navch. posibnyk / S. P. Maksymyuk. — K. : Kondor, 2005. — 667s.
11. Mamchur L.I. Perspektyvnist' i nastupnist' u formuvanni komunikativnoyi kompetentnosti uchniv osnovnoyi shkoly: Monohrafiya / Lidiya Mamchur. Umari: Vydavets' «Sochins'kyu», 2012. — 449s.
12. Mats'ko L.I. Kul'tura ukrayins'koyi fakhovoyi movy: Navch. posibnyk / L.I. Mats'ko, L.V. Kravets'. — K. : Akademiya, 2007. — 360 s.
13. My Ye. Buly. I Budem My! Vykhovannya natsional'noyi samosvidomosti uchniv zasobamy khudozhn'oyi literatury. / navch.- metod. posib. / N.Y. Voloshyna, T.O. Yatsenko, N.M. Lohvinenko, I.V. Odynets', S. O. Zhyla ta in. / za red. N.Y. Voloshynoyi. — K.: Lenvit, 2003, — 215 s.
14. Navchal'ni prohramy dlya zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv: Ukrayins'ka mova; Ukrayins'ka literatura. 5—9 klasy. — K.: VD «Osvita», 2013. — 160 s.
15. Slovnyk-dovidnyk z ukrayins'koyi lnhvodydaktyky: navch. posibnyk / Kol. avtoriv za red. M.I. Pentylyuk. — K.: Lenvit, 2015. — 320 s.
16. Fasolya A.M. Kompetentnisno zoriyentovane navchannya na urokakh literatury — problemy stanovlennya // Dyvoslovo. 2012. - № 9. — S. 2—6.

